

KÖVÉR GYÖRGY

ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Aetas 38. évf. 2023. 2. szám, 149–161.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.2.149-161

www.aetas.hu

Egy elveszettnek hitt könyv nyomában*

Erdei Ferenc: A magyar társadalom története a két világháború között

Habent sua fata libelli. A könyveknek megvan a maguk sorsa. Bár Terentianus Maurus eredeti gondolata az olvasók felfogóképességét pedzegeti, szó szerint és átvitt értelemben a kiadatlan művekre még inkább érvényesnek tűnik ez a mondás. Erdei Ferenc (1910–1971) egy végül évtizedeken át kéziratban maradt könyvében 1943-ban megpróbálta szintetizálni szociográfiai munkásságának, valamint társadalomelméleti és történeti tanulmányainak az eredményeit. A töredékesnek tekintett műből először Huszár Tibor publikált részleteket öt évvel Erdei halála után.¹ Azután Halmos Károly, Erdei születésének százéves jubileumára készülve, 2010-ben a közölt tanulmányok eredetijét keresvén, azok helyett az addig lappangó kéziratot negyedik részt találta meg az MTA Kézirattárában.² Számunkra csak nemrég derült ki, hogy Erdei özvegye, Majlát Jolán 1971 nyarán az „eredeti kéziratot” dr. Pál Józsefnek (1921–2013), az Országos Szövetkezeti Tanács titkárának adta át (Erdei haláláig elnöke volt a szervezetnek), s kérte, hogy gépeltesse le és azután helyezze el az OSzT irattárában. A legépelte szöveg végül 428 oldalon, két kötetbe kötve 2003-ban az MTA Kézirattárába került.³ Ez a könyv nyersfogalmazványa, bár az nem tudható, hogy a gépelésre átadott szöveg valóban kézirat volt-e, s az sem, hogy mi lett a gépelés után az eredeti sorsa. A legendák körébe kell azonban utalnunk az Erdei halála után lappangó töredékes szöveg verzióját.⁴

Elég egy pillantást vetnünk a kötet felépítésére, hogy áttekinthessük Erdei eredeti koncepcióját, amit a könyv rövid, eddig nem ismert bevezetője plasztikusan megvilágít:⁵

„Bevezetőül:

helyesebben közelebbi tájékoztatás végett, szükséges néhány magyarázó megjegyzést előre bocsátanunk.

A könyv tárgya pontosan az, amit a cím mond: a magyar társadalom a két világháború között. A szerző szándéka az, hogy történelmünk e legutóbbi korszakának, a függetlenné lett Magyarország idejének a társadalomfejlődését rajzolja meg az alakulás történelmi vonalán, továbbá, hogy ugyanannak a szakasznak, mint egy történelmi állomásnak, a magyar társadalmát jelenítse meg szerkezeti fölépítésében. Az a történeti szakasz, melyet a jövő története újra önállóvá lett ország első korszakának fog tekinteni, az első világháború végével, tehát 1918

* Az 2023. április 20-án *Útkereső klasszikusok a magyar társadalomtörténet-írásban* címen elhangzott akadémiai székfoglaló előadás írott változata alapján.

¹ Erdei: *A magyar társadalom a két háború között*, I-II. i. m.

² Halmos: *A történelmi népi társadalom*, i. m.

³ MTA KIK Kézirattár, Ms 11 211/1-2. Benne az ajándékozó dr. Pál József névjegye, a gépelte szöveg első oldalára pedig tollal beírva a könyv sorsa.

⁴ „...került elő a kézirat egy töredékes példánya.” H. T. bev. 22.

⁵ MTA KIK Kézirattár, Ms 11 211/1. 1–4.

októberében kezdődött, s a végét az az időpont jelzi, amelyben a második világháború orszá-
gunkat is hadba lépésre szólította, tehát 1941 júniusa. Ez időbeli elhatárolásnak az éles meghú-
zása több okból igen fontos. Mindenekelőtt azért, mert a zéró időhatár bármily közel esik is
hozzánk, már történeti távlatot jelent. A történeti távlat ugyanígy nem idő kérdése, hanem a
történelem alakulásáé. Mihelyt új korszakba kezd fordulni egy társadalom, nyomban megmu-
tatják történeti értelmüket a zárult korszak eseményei és jelenségei, akármilyen közel legyenek
is még, és akármennyire zavarja is még a megítélést a személyes átélés. A második világháború
pedig nyilvánvalóan új alakulást jelent, akármilyen békekorszak következzen is utána, tehát
a két háború közti szakaszt mindenképpen lezárja. S már előttünk is vannak tények, amik új ala-
kulásra mutatnak, túl a háborús szükséghelyzeten. De fontos az időbeli határ azért is, mert a
közbeeső szakasz a magyar társadalomnak egyetlen fejlődési korszaka, noha ez idő alatt nagy-
yon is ellentétes események követték egymást, ámde mindegyik lépés ugyanannak a szerke-
zetnek a tektónikus vetődése volt, s az a társadalom az első forradalommal felborult, tartósan
és lényegesen meg nem változott, hanem visszaépülvén, megérte a második világháborút. Vé-
gül azért fontos a két időhatár, mert előre is, hátra is más természetű anyagtól választja el éle-
sen a vizsgálódást. Pontosan a tegnap magyar társadalmát fogja át a korszak két határa, tehát
előre a ma társadalmának a háborús kényszermozdulataitól, kialakulatlanságaitól, izgalmaitól
és érdekeitől választja el a kutatót, visszafelé pedig a távolabbi, hűvösebb emlékekbe zárt, tör-
ténelmi világtól. Igazi epikai anyag az, amit a tegnapi társadalomból a kezébe vehet a vizsgáló-
dás: már kész és befejezett valóságok, de még itt vannak friss emlékezetünkben és minden ér-
zékünk számára megfogható valóságként, s az idő még nem távolította el tőlünk e világot, ha-
nem csak megtisztította és áttekinthetőbbé tette.

A magyar társadalom így körülírt valóságát a szerző a társadalomtudományok eszközei-
vel szándékszik elemezni és bemutatni. Mint a tárgy és a feladat természetéből következik,
nem az elméleti fogalmak végső tisztaságára törekszik, hanem a konkrét valóságot igyekszik
minél világosabban megérteni és megértetni. Éppen ezért e munka voltaképpen nem is szo-
ciológia, nem társadalomelméleti elmélkedés a magyar társadalom jelenségei fölött, hanem
a konkrét társadalmi elemzése és leírása a történelmi alakulás fejlődésvonalában és egysé-
geinek tekinthető történelmi szakasz állomásán. Szóval társadalomtörténet és társadalom-
rajz. Mindemellett valamelyes elméleti tájékozódás elkerülhetetlen akár a történeti alakulás
értelmezésében, akár egy történeti állomás szerkezeti viszonyainak a leírásában. A szerző
sem kerülheti el, hogy vizsgálódása egy-egy pontján számot ne adjon elméleti felfogásáról,
amely a konkrét valóság egy-egy darabjának az értelmezésében és megítélésében vezet. Az
ilyen szociológiai elmélkedésekkel azonban mindenütt csak a legszükségesebb mértékben
zavarja meg a konkrét valóság leírását és elemzését, s mindig éppen csak annyival, amennyi
a tények jobb megértésében okvetlenül szükséges.

Közelebről a két háború közti társadalomalakulás vizsgálatánál inkább az a szándék ve-
zeti a szerzőt, hogy a fejlődés fő vonalait minél világosabban és áttekinthetőbben kimutassa,
mint az, hogy az alakulás változatokban és elágazásokban gazdag teljességét ábrázolja. E te-
kintetben két szempontnak az érvényesítését tartja még rendkívül fontosnak. Egyik, hogy e
rövid korszak fejlődésvonalát történeti visszatekintéssel, előzményeiben is próbálja vilá-
gossá tenni, másik pedig, hogy a fejlődés egyes lépéseit a közelebbi dunavölgyi összefüggés-
ben is és távolabbi európai kapcsolatokban is megvizsgálja.

A két háború közti magyar társadalom szerkezeti elemzése során szintén arra törekszik a
szerző, hogy világos áttekintést adjon. E célkitűzés azonban egyúttal kényszerűség is. Rész-
letes fölvételek és földolgozások még nem állnak rendelkezésünkre társadalmunk különböző
területeiről, úgy kell tehát áttekinthető térképet rajzolnunk e társadalmi világról, hogy a föl-
vételi térképek még nincsenek a kezünkben. Ez a körülmény nyilván befolyásolja is itt-ott az

áttekintés helyességét, nem lehet azonban ok arra, hogy ne törekedjünk áttekintésre. Akár érteni kívánjuk társadalmunk viszonyait – mindegy, hogy a politikai átalakítás érdekében, vagy pusztán csak az értés kedvéért –, akár közelebbi és részletes megismerésre törekszünk, az áttekintés mindenképpen elkerülhetetlenül szükséges.”

Ezt követően újra kezdődő lapszámozással indul a könyv első része.

1. táblázat

A magyar társadalom a két világháború között

A FÜGGETLEN ORSZÁG TÁRSADALOMFEJLŐDÉSE	A MAGYAR TÁRSADALOM A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT
I. Az összeomlás és a forradalmak	I. A magyar társadalm szerkezet
1. Az összeomlás	1. Osztályok és társadalom a magyar fejlődésben
2. A polgári forradalom	2. A történelmi nemzeti társadalom*
3. A proletárforradalom	3. A modern polgári társadalom*
4. Az ellenforradalom	4. A történelmi népi társadalom
II. Az újraépülés	5. Elszakított részek
1. A konszolidáció	6. A visszacsatolt részek [<i>megíratlan</i>]
2. Konszolidálatlan elemek	II. A történelmi nemzeti társadalom
3. A rendszer kifejlődése	1. Az egyház*
4. A rendszerrel szemben	2. Az állam
III. Átalakulás felé	3. Az uradalom
1. Az újjáépítés kísérlete	4. A történelmi arisztokrácia
2. Az ellenállás	5. Az úri középosztály
3. Korszerű átalakulás	6. A nemzeti kispolgárság*
4. A „szélsőségek”	III. Modern polgári társadalom
	1. A kapitalista vállalkozás
	2. A kisipar és a kiskereskedelem
	3. Szabad értelmiségi pályák
	4. A polgári arisztokrácia
	5. A polgári középosztály
	6. Kispolgárság
	7. A munkásság
	<i>IV. A paraszttársadalom</i>
	<i>1. Az ország parasztsága</i>
	<i>2. A parasztgazdaság*</i>
	<i>3. A nagygazdák</i>
	<i>4. A kispazdák</i>
	<i>5. A kisparasztság</i>
	<i>6. A földmunkásság</i>
	<i>7. A cselédek</i>

Publikálva: Huszár 1976.

*** hiányzó bekezdések**

Publikálva: Halmos 2010.

* hiányzó bekezdések

Forrás: MTA KIK Kézirattár Ms 11.211/1-2.

Megoldódni látszik a könyv címe körüli kavargás is: A könyv egészének címe a „két világháború közötti” korszakot fogta át történetileg és strukturálisan, s csak a második, elemző részben szerepel mintegy „állapotrajzként” vagy Erdei kifejezését használva: „állomásként” a két háború közötti időszak. Valóban volt megíratlan fejezete is a könyvnek (*A visszacsatolt részek*), és természetesen hiányolhatjuk a befejezést is.

A könyv két fő részből áll: egy történeti és egy szociográfiai egységből. Mint Erdei írja, *„társadalomtörténet és társadalomrajz”*. Láthatóan tisztában volt a társadalom szerkezeti elemzésének módszertani nehézségeivel, ami azonban nem tántoríthatta el attól, hogy áttekintésre törekedjék: *„Akár érteni kívánjuk társadalmunk viszonyait – mindegy, hogy a politikai átalakítás érdekében, vagy pusztán csak az értés kedvéért –, akár közelebbi és részletes megismerésre törekszünk, az áttekintés mindenképpen elkerülhetetlenül szükséges.”*⁶ (Kiemelések – K. Gy.) Az „átalakítás” és az „értés” dilemmája számára nem választható el egymástól.

Az első nagyobb egységet Erdei társadalomtörténetnek nevezi, mi legfeljebb a politika társadalomtörténetének mondanánk. De nem az elnevezés a fontos. Abból a szempontból kulcsfontosságú részek ezek, mivel ezekben a fejezetekben vezet be és magyarázza meg történetileg társadalomtörténeti alapkategóriáit. A „történelmi nemzeti társadalom” az összeomlástól szóló fejezetben lép a színre, mégpedig egy olyan kérdésbe csomagolva, hogy az vajon miért „omlott össze, szinte magától”.⁷ De az ellenforradalom hatalomra jutása és Trianon kapcsán is ez foglalkoztatja. Ebből a szempontból a legjellemzőbb a bethleni konszolidáció magyarázata: *„A konszolidáció ilyen sikere tehát visszavetette a magyar társadalmat a háború előtti fokra, s ez a későbbi fejlődésben mindent eldöntő ténynek bizonyult. [...] Hogy ez a megváltozott körülmények ellenére is olyan nagy mértékben sikerült, az egyfelől a magyar történelmi osztályok rendkívüli politikai iskolázottságára, itt is különösen Bethlen politikai zsenialitására mutat, másfelől pedig a magyar társadalom végtelenül elromlott belső fejlődésére és szerkezeti viszonyainak tökéletes megmerevedésére utal.”*⁸ Még a Gömbösféle kísérlet kudarca kapcsán is ezt latolgatja: *„A végeredmény az, hogy a kísérlet nem sikerült, felülkerekedtek a konzervatív elemek, és reakciójukkal meghiúsították a gömbösi reformokat. Komoly kérdés azonban, hogy miért nem sikerült, hiszen a válság komolyan megbontotta a rendszer zárt társadalomrendjét, és a magyar társadalomban az ellenforradalomtól kezdve állandóan készülődött a középosztályi és kispolgári elemek fölkelése, s most, a válság idején a német példa és a fasizmus európai áramlata is segítette a magyar kísérletet.”*⁹ Mi adja a történelmi nemzeti társadalomnak ezt a minden helyzetet túlélő szívósságát?

A modern polgári társadalmat a polgári forradalomról szóló fejezet hozza be a képbe. S leginkább az 1867-es kiegyezés utáni korszak produktumaként. *„Ezt a polgári társadalmat olyan kapitalizmus hívta életre, amely nem alulról fejlődő termelőerőkből és korábbi történelmi előzményekből épült, hanem felülről és gyarmatosítóan ereszkedett alá. Egészen világosan tehát így álltak 1867 után a magyar polgári fejlődés lehetőségei: egyfelől ott volt a polgári fejlődésre képtelen feudális társadalomszerkezet, másfelől pedig a kapitalizmus kívülről megnyílt lehetőségei és kikerülhetetlen kényszere. Nem történhetett hát meg, hogy a történelmi társadalomszerkezet különböző elemei kapcsolódjanak be a kapitalista termelésbe és áruforgalomba, és ezen a réven lassan polgári elemekké formálódjanak. Nem is történt meg. Sem a csökevényes régi polgárság nem lendült bele egészében a kapitalista fejlődésbe, sem*

⁶ MTA KIK Kézirattár, Ms 11 211/1. 3–4.

⁷ Uo. 12–14.

⁸ Uo. 77–78.

⁹ Uo. 142–143.

pedig a parasztság nem nevelkedett föl igazi árutermelővé és vállalkozóvá.” Tovább is szötte a gondolatot: „Az így fejlődő kapitalizmus és a vele együtt növő polgári társadalom nyilvánvalóan idegen eleme lett tehát a magyar társadalomnak, mert nem azokból a történelmi előzményekből nőtt ki, amik itt az előző korszakban kifejlődtek, hanem épp azok hiánya folytán kívülről toborzódott. Az »idegen kapitalizmus« és »idegen polgárság-munkásság« tehát nemcsak jelszó, hanem történelmi valóság is, csak nem éppen az az értelme, amit azok tulajdonítanak neki, akik ezt leggyakrabban emlegetik. Az idegenség a szó legszorosabb értelmében is értendő. Tehát a kapitalizmus, ami 67-től kezdve kiterjeszkedett a magyar termelés felé, tisztára idegen elemként jelentkezett. A bécsi pénzügyek és a bécsi vállalatok telepítették Magyarországra fióktelepeiket, s a tőke, mely megmozdította a termelést, legnagyobb részt ezen csatornán folyt be az országba. Ilyen körülmények között az is magától értetődő, hogy az így alapított vállalatoknak a vezetői, tisztviselői, valamint munkásai is legnagyobb részt idegenből jöttek. De azok is, akik mint hazai elemek kapcsolódtak be ebbe a föllendülő termelési és vállalkozási konjunktúrába, szintén idegenek voltak, ha nem is külföldiek. Nevezetesen főként két helyről toborzódott a kívülről jött kapitalizmus polgársága: a magyar városok német polgárságából és a zsidóságból, mely egyre duzzadó bevándorlással mindinkább szaporodott az országban. E kapitalizáló elemek idegenségében nem is az a lényeg, hogy idegen faj és idegen nép, hanem az, hogy társadalmilag idegen elemek a történelmi magyar társadalomhoz képest.”¹⁰

A modern polgári társadalom megítélésében egyébként talán a legtalányosabb gondolatmenet azokban a részekben található, amelyek a publikált szövegből, azaz a könyv második részéből maradtak ki: „Azok közt a történelmi-társadalmi föltételek között, amelyek között a magyar polgári társadalom kiépült, akármilyen népiségű elemekkel idegen képződmény lett volna. Társadalmi természete szerint volt alapvetően idegen ez a társadalomalakulás az úri és paraszti történelmi formák közé merevült magyarságnak, a zsidó népiség csak ezt az eredendő idegenséget növelte népi idegenségével és másfajta származásával. Ha a modern fejlődés kezdetén az egész magyar társadalom polgárosodott volna, akkor nem lett volna idegen népiségű sem a polgárság, sem a munkásság. Miután azonban nem indult ilyen általános polgárosodás, mindenképpen idegenné kellett fejlődnie a polgári társadalomnak, s mindenképpen meg kellett teremtenie a népi különállás problémáját. Mivel a zsidóság adta a magyar polgári fejlődés derékhatát, a zsidóság problémája lett aktuálissá. Mindenesetre így súlyosabb a kérdés, mintha egyéb népiségről lenne szó, bár még súlyosabb eset is el lehet képzelni.”¹¹ Akár a társadalmi határvonalak etnicizálásaként, akár az etnikai különbségek szociografizálásaként értelmezzük ezt a gondolatmenetet, aligha lehet elvonatkoztatni a megírás idején Magyarországon már életbe lépett három zsidótörvényről, amiről Erdei csak egy helyütt, a „másik középosztály” keresztény középosztály általi „kiszorítása” kapcsán ejt szót.¹² Viszont a népi és társadalmi elkülönülést szigorúan egymásra vonatkoztatja (igaz, ezt is egy kihagyott részben): „A valóság mindenesetre az, hogy a modern polgári társadalom

¹⁰ Uo. 21–23.

¹¹ MTA KIK Kézirattár, Ms 11 211/2. 216–217.

¹² Erdei: *A magyar társadalom a két háború között*, II. 51. Ugyanebben a kontextusban Erdei a szárszói előadásban is beszélt két zsidótörvényről. Erdei: *A magyar társadalom*, 27. A nyers fogalmazvány történeti részében szintén csak két zsidótörvényt említ, amelyekről csak ennyit tart fontosnak megjegyezni: „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának a hatásosabb biztosítását szolgálták.” MTA KIK Kézirattár, Ms 11 211/1. 165. Erdeinél az etnikai idegenség előítéletes fogalomalkotásáról: Kovács–Melegh: *Az identitás*, i. m. A társadalomtörténet etnicizálásának problémái körül kibontakozott Gyáni–Karády vitát lásd: Gyáni: *Polgárosodás*, i. m.; Karády: *Zsidó és nem zsidó*, i. m.; Gyáni: *Forráskritika*, i. m.

másféle népiséget képvisel, mint akár a történelmi nemzeti társadalom, akár a parasztság népi társadalma. Ez a népi idegenség azonban lényegében éppen olyan társadalmi fejlődésnek a következménye, mint a történelmi osztályok szentistváni magyarsága. Mind a két esetben a magyar nép fölött magasan kiépült társadalomszerkezet vált népileg is idegenné annak következtében, hogy nem az alsó társadalomból épült ki, hanem csak ráépült. Sőt a két eltérő népiséget képviselő felső társadalomszerkezet sokkal jobban közlekedett mindig egymással, tehát népileg is sokkal jobban hasonult *egymáshoz*, mint akármelyikük az alsó magyar nép társadalmához.”¹³ (Kiemelés az eredetiben)

Hogy az 1976-ban publikált szövegekből hogyan maradtak ki egyes fejezetekből részek, az továbbra is válaszra vár. Huszár egyik jegyzete szerint Erdei a kézirat megmaradt példányából „egész bekezdéseket húzott ki, érzékelhetően csiszolta, finomította az elkészült változatot. Feltételezhető, hogy ezeket a finomításokat 1944 nyarán végezte a kéziraton.”¹⁴ Számunkra most mindegy, hogy a nyilas cenzúra (1944) vagy a szovjet rezsim (1945) miatt nyúlt hozzá a szöveghez, mint ahogy az is, hogy 1944 és 1976 között ki, mikor és milyen szempontok szerint húzott a tanulmány szövegéből. A kéziratári gépelt példány elé be van kötve a *Valóságban* publikált szöveg, a gépiratban pedig hol tollal, hol ceruzával jelölte egy (?) kéz a publikálás alkalmával kihagyott részeket. Hogy ezt ki és mikor tette, azt nem tudjuk. Jelenleg be kell érünk azzal, hogy sok évtizeden át egy megcsonkított szöveg szolgált az Erdei-féle társadalomértelmezések alapjául, pro és kontra.¹⁵

Közismert ténynek számít, hogy a mű szellemi forrásvidéke a történelmi materializmus és Hajnal István történelmi munkássága lehetett.¹⁶ Erdei Majlát Jolán révén vált Hajnal tanítványává, óráit is együtt látogatták. De a Hajnal–Erdei viszony formálódásának más dokumentumai is vannak. Erdei méltatóan írt Hajnalról, aki elégedetlen volt a korabeli szociológiával, és igyekezett a társadalomtudomány történetiségét alaposan megérteni. „Hajnal történetkutatása tehát társadalomtörténet, azonban nem a régi értelemben. Nem társadalmi intézmények és formák különleges története, hanem általános történet, amely az egyes korok történelmi jelenségeit a társadalomalakulásban fogja össze: itt érti összefüggéseit, szóval okát és magyarázatát. Hajnal felfogása szerint a társulás módszerén és szervezeti formáin dől el emberek és kultúrák sorsa, tehát a történelmi kutatás e társadalmasulás konkrét kivizsgálásában lelheti meg igazi tárgyát, és e társadalomalakulás ismeretében adhatja okát és magyarázatát egy-egy kor összes történelmi jelenségeinek.”¹⁷ A rokon gondolatokban egymásra ismerés szép dokumentuma, hogy Hajnal is közölt ismertetést Erdei könyvéről, *A magyar paraszttársadalomról*. Az érdemi kritika természetesen nem maradt el az empatikus

¹³ MTA KIK Kézirattár, Ms 11 211/2. 215–216.

¹⁴ H. T.: *Erdei*, 476. Az 1976-ban megjelent publikáció bevezető szövegében viszont Huszár azt írta, hogy a „másik példányon a felszabadulást követő első hónapokban Erdei még dolgozott. Elkerülhetetlennek ítélt bizonyos, mindenekelőtt terminológiai természetű – de olykor nemcsak arra szorító – változtatásokat...” H. T. [bev] I. 22. Halmos Károly táblázatosan összehasonlította az első közlésről tudható információkat. Halmos: *A történelmi népi társadalom*, 6–7.

¹⁵ Némedi: *A szintézis*, i. m.; Zeke: *Erdei*, i. m.; Nagy: *Harcban*, i. m.; Kovács–Meleg: *Az identitás*, i. m.; Gyáni: *Érvek*, i. m.; Bódy: „*Polgárság*”, i. m.; Bognár: *Erdei*, i. m.; Éber: *Miért kettő?* i. m.

¹⁶ Igaz, az első közléskor Huszár Tibor csak a történelmi materializmust említette. H. T. bev. 22.

¹⁷ Erdei: *Történelem és szociológia*, 468–469. Erdei nem pusztán elsajátítja, feldolgozza Hajnal gondolatmeneteit, hanem alkotóan hozzá is tesz azokhoz. Például a vizuális megjelenítésben „versenyre kel” a mester nyelvi leleményeivel: „...olyan a társadalom fejlődésmenete, mint a homokzátony sorsa a vízfolyásban. Az első keresztbe tett akadály nyomán folytonosan rakódik le a folyó üledéke, s egyre magasabbra és szélesebbre épül a sziget, mígnem a folyó megárad sodra vagy a sziget épületének lazulása által újra magával viszi a folyó az egész képződményt.” Uo. 474.

recenzióból: „A »rendiség« fogalmát nézetünk szerint következetesebben fel kellett volna bontania; egyfelől uralmi rétegződés, a magyar társadalomban élesebben, mint nyugaton; másfelől azonban méltányos megszokott »hűbéres« kölcsönösségek intézményes biztosítása, ami nyugaton mélyebb volt, mint minálunk. Nálunk e mélységek híján választódtak ki a parasztságtól elkülönülten a modern felső társadalomosztályok, viszont épp ezért élnek ma tovább is lenn a parasztságban a régi »törvények«.”¹⁸ Erdeit persze azért érdekli a történelem, mert „gyakorlati szociológiát” akar belőle csinálni, ami valójában a politikai cselekvés terepe. Hajnalnak ugyan nem ez az eredeti intenciója, de ezt nem hányja Erdei szemére, sőt együtt gondolkodni is hajlandó a társadalmi reform lehetőségeiről. Sőt! Amikor Majlát Jolán és Márkus István *Századokban* megjelentetendő Nagykőrös-tanulmányát elolvassa, egyszerre biztatja az ifjakat fejlődéselmélete alkalmazására, de óvja is őket attól. „Én azt látom, hogy még Te is kissé túl gyorsan alkalmaztad az elméletet. Ezért sokszor inkább akadályozott is Téged, mintsem segített volna. A fejlődés nagy vonalaiban, úgy hiszem, alkalmazható az én gondolatmenetem; a részletekben sokféle mély és sokféle felületesebb körülménytől függenek. És minden csak viszonylagos a fejlődésben...”¹⁹

A hajnali társadalomtörténeti felfogás és a történelmi materializmus összeházasítása azonban komoly elméleti nehézségekkel járhatott Erdei számára. Hogy Erdei mennyire tisztában volt a „vegyítés” nehézségeivel, arra érdekes és fontos dokumentum a hagyatékában található, ceruzával írt alternatív gondolatkísérlet.²⁰ Az egyik, ahogy Erdei bevezeti „Egyfelül: a történelmi materializmus...” jegyében, a másik, azaz „másfelül: a történelmi strukturalizmus (Hajnal)” szellemében vezette le a gondolatmenetet.

Az első a termelőerők és ezáltal meghatározott termelőviszony, valamint a „gazdasági szerkezetre” ráépülő „társadalmi felépítmény” jól ismert marxista tantételei szerint építkezik. A középkori, „nyugattal együtt haladó” fejlődés útjáról a török és Habsburg Birodalomban kiépülő „gyarmati helyzet” téríti el a magyar társadalmat: „Ez a gyarmati viszony az

¹⁸ Hajnal: *Erdei*, 360. Hajnal egyébként Erdeinek külön levélben megküldte a könyvvel kapcsolatos észrevételeit, amit Erdei hálásan megköszönt: „Sem kritikai észrevétel, sem elismerő szó nincs különösebb hatással rám, de ha a dolgokat hasonló elmélyedéssel és tisztelettel kezelő tesz megjegyzéseket, akkor az mindig nagyon mélyeséges hatást tesz rám. Mennyivel inkább jól estek és elgondolkoztattak a Te észrevételeid, aki a társadalom ismeretében előttem jársz néhány mérfölddel.” Egy-máshoz fűződő viszonyuk szempontjából figyelemreméltó a levél zárómondata: „Köszönvén jóleső leveledet maradok baráti és tanítványi üdvözléssel”. Erdei Ferenc – Hajnal Istvánhoz, Szigetszentmiklós Leshegy, 1942. január 25. MTA KIK Kt Ms 5385/169.

¹⁹ Hajnal István – Erdei Ferenchez, Budapest, 1943. november 10. Erdei: *Levelezés*, 432–433. Nemcsak a „szakszerű” és „érdekszerű” ellentét „viszonylagosságát” említi, hanem visszatér a rendiség problémájára is. „A török hódoltság alá került város társadalmában, úgy vélem, a rendiségnek bármilyen gyöngye formája is bizonyos értelemben az elmélyülést szolgálta, a családüzem s városüzem bizonyos szakszerűbb megalapozását. Viszont az újkorban mindinkább rideg érdekkötélkévé váló rendiség közvetlen nyomása alól való mentesség ugyancsak előnye volt a város társadalmának. S itt a másik »viszonylagosság«: minthogy a legújabb korban a világ a szabad erő kifejtés rendszerére tért át, a régi rendiséghez való ragaszkodás csak hátrány lehet. De nem az, ha a régi rendiségben rejtett szakszerű lehetőségeket alaposan feldolgozta az illető társadalom, s bele tudta vinni a modern versenybe azokat. Én úgy látom, hogy az alföldi városokra meglehetősen mértékben áll ez. A rendiség nem éles kötelék ezekben a török hódoltság óta, csak a lehetőségek bizonyos tartályozása.” Uo. 433.

²⁰ MTA KIK Kézirattár, Ms 5832/9. 5-8. A ceruzajegyzetek egy *Társadalomelmélet* című egységben található, amelynek első részében a 3. oldal hátoldalán ez olvasható: „Társadalomelmélet (Vázlat Hajnal után) 942. okt. 12.” Az általunk idézett kettős gondolat kísérlet nincs datálva, de olyan géppel írott lapok hátoldalára fogalmazódott, amelyek az 1943 júniusában doktoráló Majlát Jolán disszertációjának A város földesurasága című fejezetéből valók: Vö. Majlát: *Egy alföldi civisváros kialakulása*, 101–103.

áruforgalomnak megfelelő szinten megmerevítette a magyar feudalizmust: allodiális nagybirtok: kapitalista agrárüzem tradicionális feudális társ. szerkezettel, földhözköttött jobbágy-ság sok robottal, nagy áll-i adózással és bizonyos királyi védelemmel – és korlátozott ipar és városfejlődés. – És ennek megfelelő társ. szerkezet: keleti újfeudalizmus: alapjában polgárikap. termelőviszony feudális társ. szerkezettel. És mivel a kap. fejlődés haladt előre nyugaton, azonkívül a polg-i társ. példája és eszméi Mo-on is hatottak, végül kap-ta termelőhelyzetbe került, de feudálisan kötött társ-ú magyar nemesség az ellentét hatására kitört: harcba szállt a feudális kötöttségek megszüntetéséért: szabad birtok, szabad munkaerő: ugyanakkor a gyarmati helyzet megszüntetéséért: áll-i függ-ég, iparfejlődés ...” Majd így folytatta: „A fölszabadulás megtörtént, de a gyarmati helyzet maradt, mert az anyagi alap nem volt elég fejlett: ipar, szakszerű mezőgazdaság, polgárság, fölszabadult parasztság. Tehát a feudális kötöttségek fölszámolása ellenére sem épült polgári társ. – Úri társ. rendies nagybirtokkal és hűbériesen megszállt hivatalokkal, és alul a parasztság rendies társ-ban kevés földdel és fejletlen technikával. [...] Tehát kialakult a polgári társ, de nem a termelőerők belső fejlődése alapján és polg-i forr-al, hanem a gyarmati kap. lehetőségei szerint: zsidók, németek úri árnyékban.”²¹

Az összehasonlítás kedvéért érdemes felidézni a Hajnal nevével jelzett történelmi strukturalista gondolkísérlet koncepcióját. A nyitómondaton lemérhetjük, hogy Erdei mennyire értette jól Hajnalt: „A fejlődés a társadalmi szerveződésen, a struktúráképződésen múlik. – Akkor következik igazi fejlődés, ha olyan objektív struktúra képződik, amely úgy szervezi meg a munkát és az egész emberi tevékenységet, hogy nem a célszerű és racionális kihasználásra tör, hanem objektív szakszerűséget, elmélyülést eredményez. – A struktúra milyensége határozza meg a termelés fejlődését és az emberek egymáshoz való viszonyát.” A Nyugathoz képest itt sem haladt „egyenest” a magyar fejlődés. Itt is a törökkel „akadt meg”, de itt nincs szó gyarmati viszonyokról, hanem sokkal inkább arról, hogy nálunk „Elpusztultak, el nem fejlődtek [sic!] tovább az alsó szerkezetiségek (polgárság – parasztság), tehát egy rideg, racionális feudális uralom épült ki. Ez pedig már nem olyan objektív struktúra volt, mint a nyugati középkori. – Kihhasználásra tartotta a rendi struktúrát: uralkodó nemesség, dolgozó-alávetett parasztság. Tehát nem következett objektív struktúráképződés. A nemesség maga vezette a társ-t ténylegesen: nem elégi [?], hanem úri értelmiség, latin nyelv, jogászság, – A parasztság sem épülhetett a polg. irányban. népi alsó kultúra. A 48-as forr. és a kiegyezés fölülről hozta a polg. társ-i fölszabadulást, de ez nem épült alulról. A parasztság – keleti tömegektől – maradt, az urak meg urak. Tehát egy nyers kapitalizmus fejlődött, amelybe a parasztság is, még az úri rend is csak hasznosságilag kapcsolódott be. – A polg-ág pedig vadon volt.”²² Nyilván Erdeinek is be kellett látnia, talán éppen a fenti gondolatmenet felvázolása során, hogy a két felfogás nem összeegyeztethető, hogy heroikus, de valószínűleg eleve reménytelen kísérlet a kettő összebékítése. Innen szemlélve, genetikusan levezetve, talán mélyebb lehetőségünk nyílik a kísérlet jobb megértésére, hogy miért próbálta meg mégis.

Erdei koncepciója megértéséhez legalább két korábban megjelent munkájához vissza kell nyúlnunk. Egyrészt *A magyar paraszttársadalom* című könyvéhez, másrészt a Balatonszárszón, a Soli Deo Gloria táborában 1943 augusztusában elmondott beszédéhez. Az előbbi érdemi irodalomjegyzéket is tartalmaz, így ahhoz is közelebb kerülhetünk, hogy meghatározó egyéni élményei mellett milyen szellemi forrásokból táplálkozhatott a szerző.²³

²¹ MTA KIK Kézirattár, Ms 5832/9. 5-6.

²² Uo. 7.

²³ „A szociológia irodalomban tehát ennek az objektív érvényű társadalmiságnak a magyarázatát és a fogalmazását kerestem. Durkheim szociológiájának vettem a legnagyobb hasznát ebből a szempont-

Először *A magyar paraszttársadalom* eredeti, 1941-es „polgárosodás” definícióját idézzük: „A parasztság társadalmi fejlődésének szükségszerű útja az, hogy kilépjen rendi-paraszt társadalomformáiból és az érvényes szerkezetben helyezkedjék el a megfelelő helyen és az ennek megfelelő formákat vegye fel. Miután pedig az a társadalomrend, amely a rendi struktúrát fölváltotta, s ma is érvényes szerkezeti rendje a rétegződésnek, nem más, mint a polgári társadalom, nem történhet másképp, mint hogy a parasztság ebbe illeszkedik bele, s különböző rétegei szerint ennek a szerkezetnek a megfelelő helyén helyezkednek el. Ennek az átváltásnak a folyamatát nevezzük polgárosodásnak, ami tehát pontosan azt jelenti, hogy a parasztság fölbontja rendi szerkezetiségét és a polgári társadalomba illeszkedik be. Sommásan: a paraszt mezőgazda polgárrá és kispolgárrá vagy mezőgazdasági munkássá válik.”²⁴ Látszólag csak árnyalatok választják el ettől a felfogástól az 1943 végén íródott könyv álláspontját, a távolság alig látszik többnek, mint ami Marxot Hajnallal összekötheti, és őket el is választja: „...a különleges fejlődésmenetben fáziskülönbség állott elő a termelőviszonyok és a társadalmi formák között. A továbbfejlődésnek föltétlen érvénnyel az a tendenciája, hogy ezt a fáziskülönbséget csökkenti, tehát a társadalm szerkezeti viszonyok igazodnak, illeszkednek a termelés megváltozott viszonyaihoz. Ez a folyamat általánosan jellemző is ezekre a társadalmakra, s a folyamat lassúbb-gyorsabb előrehaladása a legjellemzőbb vonása újabb alakulásuknak. Legáltalánosabb értelemben polgárosodásnak kell neveznünk ezt a folyamatot, és ez azt jelenti, hogy a történelmi társadalomformák minden fokon igazodnak és hozzáidomulnak a termelés viszonyaihoz. Tehát a földbirtokos úri történelmi osztály mindinkább kapitalista vállalkozó polgári osztállyá alakul, s ugyanígy a paraszti kisbirtokosok mindinkább agrár kisvállalkozó kispolgársággá fejlődnek, viszont a mezőgazdaság zsellér-szegény-paraszt munkásai mezőgazdasági proletariátussá. Ez a folyamat azonban, bármilyen erősen haladt is előre, még mindig nem ment annyira végbe, hogy megszüntette volna a kettősséget. Még nem a folyamat végbementé, tehát a fáziskülönbség kiegyenlítődése a valósága ezeknek a társadalmaknak, hanem maga a kiegyenlítődesi folyamat. S ez az átmeneti állapot nagyon tartósnak bizonyult. Általában a múlt század közepén indult meg a kelet-európai társadalmak kapitalizálódása, s polgárosodásuk még most is többé-kevésbé befejezetlen.”²⁵ Talán ismét eltöprenghetünk azon, hogy Erdei miért érzi (még mindig) úgy, hogy „hajnalosítania” lehet és kell Marxot: „...ha a magyar társadalmat csak a termelés viszonyai alapján elemezzük, szóval osztályrétegződése szerint, akkor nagyon elvont és egyáltalán nem jellemző képet kapunk róla. Így is igaz a jellemzésünk, mert a termelőhelyzeteknek ilyen szerveződése jellemzi társadalmunkat, azonban a valóságban mégsem ilyen a magyar társadalom. A megállapítható osztályhelyzetekben nem az igazi polgári társadalmaknak a képletei helyezkednek el, hanem a magyar történelmi fejlődésben kialakult másfajta társadalmi formák. A magyar

ból. Az ő »társadalmi tényei« világították meg legjobban az objektív, egyéni lélektani és gazdasági-hatalmi érdekektől elváló, társadalomalakulás természetét és törvényszerűségeit. Különös igazolást és segítséget kaptam ezirányban egy magyar szociológus munkájából. Hajnal István »Történelem és szociológia« c. tanulmányában (Századok, 1939. 1-6. sz.) olyan rendkívüli és sikeres erőfeszítést tesz a társadalom objektív formáinak a megismerésére, hogy, bár okfejtései teljesen elvontak, az ő fogalmazása erősítette meg legjobban korábbi parasztságszemléletemet.” Erdei: *A magyar paraszttársadalom*, 166. A falukutató irodalom java mellett történeti munkaként Hóman–Szekffü, Eckhardt [sic!] Ferenc, Deér József mellett az „Úr és paraszt” kötetből Sinkovics Istvánra és Szabó Istvánra, a Magyar Művelődéstörténet cikkeire, Acsády Ignácra és Szabó István kis parasztságtörténetére hivatkozik. Végül, de nem utolsó sorban „a parasztság társadalomalakulásának fejlődéstana” szempontjából Szentmiklóssy Lajos [Molnár Erik] és Kovács Imre műveit említi. Uo. 168.

²⁴ Erdei: *A magyar paraszttársadalom*, 81.

²⁵ Erdei: *A magyar társadalom a két háború között*, I. 24.

társadalom konkrét valósága tehát csak akkor lesz nyilvánvaló, ha tüzetesen megvizsgáljuk, hogy milyen osztályhelyzetekben milyen történeti képződésű társadalmi formák állanak fenn. Annál is fontosabb ez a különleges figyelem a társadalomszerkezet külön alakulása iránt, mert társadalmunkban a polgárosodás folyamata még nem is haladt valami nagymértékben előre.²⁶ Ebben a záró mondatban tulajdonképpen egyszerre történik meg a polgárosodás fogalmának megőrzése és a korábbi megítélés bizonyos „visszavétele”.

Ebből a szempontból különös jelentőséggel bír, hogy Halmos Károly megtalálta a paraszttársadalomról szóló IV. rész eredeti kéziratát, amelyből láthatjuk, hogy Erdei *A magyar paraszttársadalom* legalább két korábbi gépirat-változatából dolgozott, olyan lapokon, amelyekre ebben az időben sokszor írt, azaz a hagymás szövetkezet számára készült nyomtatott úrlapok hátoldalán.²⁷ Ezekből húzott ki, ehhez írt hozzá. Így aligha véletlenül esett áldozatul az átszabásnál a Parasztagzdákról szóló fejezet első bekezdése. De a fogalomhasználat szempontjából érdemben változott immár az új szöveg számára *A nagygazdák* című fejezet kezdetétől szolgáló folytatás is.²⁸ Hozzá tartozik a „szellemi visszavonuláshoz”, hogy az eredeti szöveg is bizonyos lebegtetéssel élt a „parasztság osztályrétegződésének megállapításakor”: „...avval a hozzátevéssel, hogy polgári, kispolgári vagy munkás osztályhelyzetében a parasztság egy része, bizonyos mértékig egésze, rendi-paraszti formákkal él. Se nem rend, se nem osztály tehát a parasztság, hanem a szabályszerű polgári osztályrétegződésnek az együttese, közös rendi-paraszti társadalomformákkal.”²⁹ Így lényegültek át a „közös rendi-paraszti társadalomformák” „összezáródó társadalomszerkezet” gyanánt „történelmi népi társadalom”-má.

A társadalom kettősségének gondolata Erdei korábbi munkáiban már egy ideje jelen volt. Csakhogy ez a kettősség a „felső társadalom” és az „alsó társadalom” között húzódott. Eleget e tekintetben utalnunk egy publikált előadásjegyzetére a negyvenes évek elejéről:

„A politikai-államszervezeti viszonyok és a most zajló tört-i események mások, de a társ. alapszerkezete hasonló:

²⁶ Erdei: *A magyar társadalom a két háború között*, I. 24–25.

²⁷ Ebből a szempontból érdemes megnézni az Erdei-hagyatékban *A magyar paraszttársadalom* fennmaradt eredeti gépiratát. A szöveg ugyanis töredékes: hiányzik belőle a 35–36., a 87–95. és a 98–100. lap. Helyükön utólag betett külön oldalakon piros postairónnal feltüntetette, hogy a „Tört-i népi társ” melyik helyére kerültek a kiemelt eredeti kéziratlapok. MTA KIK Kézirattár Ms 5828/2.

²⁸ <A magyar társadalom, annak ellenére, hogy alaprétegét egy nagy rendi tömb, a parasztság adja, s annak ellenére, hogy felsőbb rétegében is sok rendi-úri formát őrzött meg, mégiscsak polgári társadalom. Szerkezeti elve ennek megfelelően alapszabálya a gazdasági érdekek szerint való rétegződés, s az összes rendi maradványok csak módosítói ennek a polgári szerkezetnek. S miután már a parasztság is mélyen benne van az átalakulásban, illetve a polgárosodásban, a parasztságot is a polgári társadalom rétegződési elve szerint szemlélhetjük, mint a magyar társadalom legnagyobb tömegű összetevőjét.> MTA KIK Kt Ms 5832/18. 16. A szöveg azonosításában Halmos egyértelműen Erdei saját kezű címadása alapján járhatott el: „A történelmi népi társadalom. Részlet a »Magyar társadalom a két háború közt« könyvből: 1944-ben írva. – a »Magyar paraszttárs.« megf. részéi alapján.” Uo. Idézi Halmos: *A történelmi népi társadalom*, 5.

²⁹ Erdei: *A magyar paraszttársadalom*, 87–88. A könyvben az idézet hasonlóképpen indul, de aztán az első mondat vége így ágazik más irányba: „...bizonyos mértékig egésze a paraszttársadalom közös szerkezetével illeszkedik osztályhelyzetébe.” Kimarad a „se nem rend, se nem osztály”, majd némi módosítással így folytatódik: „Tehát osztályhelyzete szerint a termelés kapitalista viszonyai szerint rétegződik a parasztság, ugyanakkor azonban a társadalom nagy egészében külön összezáródó társadalomszerkezet: a történelmi népi társadalom.” (Kiemelés – K. Gy.) Erdei: *A történelmi népi társadalom*, 19.

Kettősség: felső struktúra: osztály, kultúra,
alsó társ: a nép a parasztok.” (Kiemelés az eredetiben)

S nem kevésbé érdekes a következtetés sem: „Társ-i törvényszerűség: ez a kettősség tartósan nem állhat fönn. A most zajló tört-i események folyamán ennek föl kell oldódnia. – Ez egy alapvető perspektíva.”³⁰

S talán jobban érthetjük a koncepció átalakulását egy másik, immár pontosabban datált előadás vázlatára alapján. A kék tollal írott *Magyar társadalom – népi irodalom* című előadás a kéziratban található ceruza feljegyzés szerint 1943 júliusában hangzott el. Így kezdődik: „A két háború közti idő elég mostoha volt, folytatódott a régi világ, és az alsó társ. annyira esedékes fejlődése nem indult meg.” Majd fekete tollal mellé írta a szerző (nyilván utólag):

„tört-i nemz társ.

modern polgári

parasztság
két forr. ell. forr.
Rest.”³¹

Innen nézve talán érthetőbb, hogy miért kettőzte meg Erdei egymás melletti struktúrák-ként a felső társadalmat (is). Mint ismeretes, ez a meg többszörözés már a szárszói beszédben is lényegi elem.³² A szárszói beszédnek egyébként még a struktúrája is hasonlít a nyers kéz-irathoz. Ott is találunk egy részt a „modern magyar társadalomfejlődésről” és egy másikat „a magyar társadalom a két világháború között” címen. A Szárszón II-vel jelölt rész a „törté-
neti”, a III-ként számozott a „szociográfiai” egység. A nyersfogalmazvány ismeretében nem szerencsés a kettőt egybemosni. S persze lehet a nyersfogalmazványt Szárszó felől nézve olvasni, valójában két párhuzamosan keletkezett szövegről van szó.³³ Ha belegondolunk,

³⁰ A magyar parasztság helyzete és szerepe a világesemények sodrában. Előadásvázlat. In: Erdei: *Történelem és társadalomkutatás*, 81. Az MTA KIK Kézirattára ceruzakézirat alapján (Ms 5839/80) a szöveg datálása [1938–41]. A datálás nyilván utólagos. A tartalom alapján a legkorábbi időpont lehet 1941, miután a szövegben külön fejezetben esik szó a még „provizorikus” „irányított-háborús” gazdaságról. Uo. Viszont azt is tudjuk, hogy hasonló című előadás tartására (*A magyar parasztság és a magyar munkásság helyzete és szerepe a világesemények sodrában*) Kardos László 1943. március elején kérte fel Erdeit, s azt március 5-én pénteken meg is tartotta a Parasztfőiskolások Közösségének. Kardos László – Erdei Ferenchez, 1943. március 1. In: Erdei: *Levelezés*, 416.

³¹ MTA KIK Kézirattár Ms 5839/87. Ezt az előadásvázlatot is közölte az EFÖM fenti kötete, de egyrészt nem tudta kiolvasni a szerkesztő a „mostoha volt”-ot, ami nélkül a szövegkezdés értelmetlen lett, másrészt nyilván fénymásolatból vagy gépelt szövegből dolgozva nem látta a más színű tollal készült utólagos beírást s annak tipográfiáját, amiből egy ponton teljes sületlenség keletkezett: „modern polgári parasztság”. Az utolsó idézett rövidítést pedig kipontozta, ahol a szerző nyilván a forradalmak utáni „Restauráció”-ra gondolt. Erdei: *Történelem és társadalomkutatás*, 458.

³² „...míg a felső szinten egyfelől a történelmi-nemzeti társadalom alakult és módosult folytonosan, és a másik oldalon a polgári társadalom épült ki, addig a parasztság alulmaradván, továbbra is régi kötöttségében és paraszti társadalomszervezetében maradt meg.” Erdei: *A magyar társadalom*, 30. Itt ezt még nem nevezi „történelmi népi társadalomnak”.

³³ A nyers fogalmazvány ismeretében abból sem vonnék le messzemenő következtetést, hogy a szárszói szövegben a III. rész „csak rövid nyúlványa a II. fejezetnek”. Halmos: *Erdei*, 78. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a nyers fogalmazvány két nagy részének terjedelmi aránya a gépelt szöveg alapján lényegében fordított: 184 lap a 244-hez képest. Ettől még lehet Szárszót politikai beszédként értelmeznünk, viszont a vele párhuzamosan írott nyers fogalmazvány egészét aligha lenne szerencsés erre a mezőre redukálni. Politikai akció és társadalomtudományos tett nyilván különösen a háborús körülmények között nem választható mégoly élesre fent zsilettpengével sem ketté. Vö. Bog-nár: *Erdei*, 104–114.

aligha írt meg Erdei több mint négyszáz oldalt négy hónap alatt, még ha a paraszti társadalom ollózásait is tekintetbe vesszük. Bár nem zárnám ki, hogy az 1943-as év utolsó két hónapja az államfogházban szellemileg igen produktív lehetett (erre másoknál is tudunk példát) a végső formába öntéshez.

Erdeit szociográfusi és politikusi minőségében korábban is a parasztság helye és mozgása érdekelte a társadalom egészében, a folyamatok dinamikája szempontjából azonban a polgárosodás láthatóan nem kínált reális megoldást sem a jelenre, sem a jövőre nézve. Ha a jövő útját nem is látta, a jelen folyamatainak várható kudarcára magyarázatot igyekezett találni. A könyv első, sohasem közölt történeti részének zárógondolata felől nézve: „A háborús korszak [...] még egész kialakulatlanságával áll előttünk, tehát tárgyilagos vizsgálódásnak még nehezen lehetne anyaga [...] a háború vége tesz pontot ennek a háborús szakasznak s ezzel együtt az egész két háború közti korszaknak a végére. *Merő jóslás vagy politikai vágyálom lenne bármit is előre látni vélni a háború utáni korszakra nézve*, annyit azonban a félig-meddig lezárult korszak is következtetni enged, hogy *a háború után kikerülhetetlenné válik a magyar társadalom szerkezeti átalakulása*, s ezáltal a háború utáni fejlődés a magyar társadalomban is valóban új korszakot indít el.”³⁴ (Kiemelések – K. Gy.)

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

- Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ [MTA KIK] Kézirattár, Ms 5385/169. Hajnal István levelezése.
 Ms 5828/2. Erdei Ferenc: Magyar paraszttársadalom [Gépir. autogr. jav.] 1941.
 Ms 5832/9. Erdei Ferenc: Társadalomelmélet.
 Ms 5832/18. Erdei Ferenc: A történelmi népi társadalom [Autográf és gépirat]. 1944.
 Ms 5839/80. Erdei Ferenc: A magyar parasztság helyzete és szerepe a világesemények sodrában. Előadás.
 Ms 5839/87. Erdei Ferenc: Magyar társadalom - népi irodalom. Előadás. 1943.
 Ms 11 211/1-2. Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között I-II. [Gépiratos másolat, ill. nyomtatvány]

Nyomtatott források

- Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. Magyarságismeret V. Budapest, [1941].
 Erdei Ferenc: *Történelem és szociológia*. Társadalomtudomány, 22. évf. (1942) 4–5. sz. 463–496.
 Erdei Ferenc: *A magyar társadalom*. In: Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. Budapest, 1943. 12–36.
 Erdei Ferenc: *A magyar társadalom a két háború között I-II*. Valóság, 19. évf. (1976) 4. sz. 23–53., 5. sz. 36–58.
 Erdei Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás*. Erdei Ferenc Összegyűjtött Művei [EFÖM] Szerk. Kulcsár Kálmán. Budapest, 1984.
 Erdei Ferenc: *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944*. Szerk. H. Soós Mária. Budapest, 1991.
 Erdei Ferenc: *A történelmi népi társadalom (IV. A paraszttársadalom)* [1944] Közreadja Halmos Károly. Szociológiai Szemle, 20. évf. (2010) 4. sz. 12–42.
 Hajnal István: *Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. (Magyarságismeret V.) Századok*, 76. évf. (1942) 7–8. sz. 358–361.
 H. T. [Huszár Tibor]: *Erdei Ferenc: Értelmiség és középosztály a két világháború között*. Szociológia, [4.] évf. (1975) 4. sz. 476.

³⁴ MTA KIK Kézirattár, Ms 11 211/1. 184.

H. T. [Huszár Tibor] bev. Erdei A magyar társadalom a két háború között I. Valóság, 19. évf. (1976) 4. sz. 22.

Szakirodalom

Bognár Bulcsu: *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest, 2010.

Bódy Zsombor: „Polgárság” és „polgárosodás” fogalma Erdei Ferenc kettőtársadalom-konceptiójában és a társadalomtörténet-írásban. *Kommentár*, 2. évf. (2007) 3. sz. 3–15.

Éber Márk Áron: *Miért kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőtársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról*. *Szociológiai Szemle*, 21. évf. (2011.) 3. sz. 4–22.

Gyáni Gábor: *Polgárosodás mint zsidó identitás*. BUKSZ, 9. évf. (1997) 3. sz. 266–276.

Gyáni Gábor: *Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak*. BUKSZ, 10. évf. (1998) 1. sz. 20 – 27.

Gyáni Gábor: *Érvek a kettős struktúra ellen*. *Korall*, (2001) 3–4. sz. 221–233.

Halmos Károly: *A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része*. *Szociológiai Szemle*, 20. évf. (2010) 4. sz. 4–11.

Halmos Károly: *Erdei Ferenc 1943. évi szászói beszéde mint politikai szöveg*. *Szociológiai Szemle*, 20. évf. (2010) 4. sz. 60–106.

Karády Viktor: *Zsidó és nem zsidó polgárosodás? Válasz Gyáni Gábornak*. BUKSZ, 10. évf. (1998) 1. sz. 9–19.

Kovács Éva – Melegh Attila: *Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására*. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Rendi társadalom – polgári társadalom Supplementum*. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Debrecen, 1995. 487–505.

Majlát Jolán: *Egy alföldi civisváros kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a meglepedéstől a XVIII. század elejéig*. *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* 15. Budapest, 1943.

Nagy J. Endre: *Harcban az angyallal. Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának összefüggései az 1940-es évek elején*. In: uó: *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Budapest–Szombathely, 1993. 103–117.

Némédi Dénes: *A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében*. *Szociológia*, [7.] évf. (1978) 4. sz. 511–524.

Zeke Gyula: *Erdei Ferenc kettős struktúra modellje a statisztikai empiria tükrében – Verifikálási kísérlet*. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30. Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Salgótarján, 1987. 505–518.*